

ЗА КОНКУРЕНЦИЯТА МЕЖДУ ПАРАТАКСИСА И ХИПОТАКСИСА В БЪЛГАРСКАТА РАЗГОВОРНА РЕЧ

Рагослав Цонев (Благоевград, България)

Терминът конкуренция произлиза от латинското наименование *concurrentia* с основно значение ‘съревнование, съперничество, надпреварване’ (БТР 2003: 382). В лингвистиката като цяло и в частност на морфологично равнище той е въведен от В. Матезиус, който изследва видовата конкуренция на глагола в чешки (Матезиус 1938: 15–19). У нас с въпроса за употребата на термина конкуренция се занимава Л. Василева (Василева 2009: 19). Тя сочи, че в българското езикознание терминът се приема и налага от В. Станков, който сам го използва в проучване на явлението конкуренция между глаголните видове в българския книжовен език. Авторът дефинира видовата конкуренция като взаимна заменяемост на видовете, която не води до същностна промяна в смисъла на изказа (Станков 1976: 8). За конкуренция в областта на морфологията говори и Ал. Александров, който изследва употребата на глаголните форми за бъдеще време в миналото (Александров 1983: 154–159). Чешкият езиковед М. Докулил използва идеята за конкуренция при словообразуването, като споделя за два вида конкуренция в зависимост от това дали тя засяга всички значения на участващите словообразователни средства (пълна конкуренция), или само част от значенията на словообразователните средства (частична конкуренция) (Докулил 1962: 88–89). Редица словообразователи също си служат с термина „конкуренция“. В. Радева посочва съществуването на „конкуриращи се начини на номинация“ (Радева 1991: 8). Е. Захаревич говори за „конкуренция на словообразователните типове на сложните думи“ (Захаревич 1969: 85–93). Ю. Балтова споменава възникването на нови синонимни отношения между старите и новите сложни съществителни имена, което може да се разглежда и като „конкуренция на новото с добре познатото в езика“ (Балтова 1983: 21). Ем. Пернишка разработва проблемите на

конкуренцията между суфиксите и основите при сложните прилагателни имена в книжовния език (Пернишка 1980: 138–139). М. Тетовска-Троева анализира вътрешнодиалектната и междудиалектната конкуренция при простите имена за лица в българските говори (Тетовска-Троева 1985: 152–159). Т. Сугарева проучва конкуренцията между простите прилагателни имена, образувани от собствени имена и сложните съществителни и синтактични словосъчетания (Сугарева 1974: 237–242). В последните години, както бе посочено, в областта на словообразуването се откроява изследването на Л. Василева върху въпроса за конкуренция при композитите и при сложните и простите съществителни (в които се открива обща мотивираща единица) в българските диалекти (Василева 2009: 19). Г. Дачева и Й. Тишева разглеждат проявите на конкуренция между относителните местоимения и лексемата *дето* в подчинени определителни изречения в съвременната разговорна реч (Дачева и Тишева 2005: 390–399). Ст. Димитрова изследва конкуренцията при езиковите форми. Тя свързва конкуренцията с „езиковите излишества, които пораждат лексикални и граматични дублети“. Според нея, освен че конкуренцията е заложена в природата на езика, тя се влияе от редица екстралингвистични фактори като динамиката на обществения живот и социалните промени в него, миграционните процеси, контактите с други езици и т.н. Димитрова привежда примери за конкуренция на всички равнища – на фонетично ниво (*защитавам – защицавам*); на акцентно равнище (*структура – струкура*); на морфологично равнище (*Иван бил казал – Иван казал, ида – идвам*); на синтактично равнище (при причастията от сегашно и минало време: *Виждам един лежащ човек – Виждам един легнал човек*) и дори при съпоставката на разговорния език и „просторечието“ с книжовния език (за съжаление примерите от този тип в нейната работа са от руски: *елозшот – елозитъ, ездшют – ездитъ, лазшют – лазитъ*) (Димитрова 2013: 11–25).

Конкуренцията в българския език е изследвана на различни равнища (предимно морфологично, лексикално), но все още не е достатъчно проучен проблемът за разговорната конкуренция на синтактично равнище. В настоящата работа е разработен един от аспектите на този проблем – конкуренцията между паратак-

сиса и хипотаксиса в българската разговорна реч. В книжовния език съчинителните и подчинителните отношения в изречението са ясно определени. В устната комуникация паратактичните и хипотактичните връзки обаче биват нарушавани. Това нарушение на синтактичния строеж на изказа се осъществява както чрез смесването на съюзните връзки по форма и по смисъл, така и чрез изпадане на някой от свързващите елементи. Откриват се редица случаи, в които подчинителни по форма съюзи в изказването могат да бъдат възприемани като съчинителни по смисъл и обратното – съчинителни по форма съюзи изразяват подчинителни синтактични отношения.

А. Смесването на съчинителни и подчинителни отношения се реализира особено често в изказвания, които са съчинителни по форма, но могат да бъдат и подчинителни по функция. Като едни от най-използваните съчинителни разговорни съюзи в устната комуникация **та, на, ама** (с фонетични варианти **ема, ма** и др.), **ами** (с фонетични варианти **еми, ми** и др.), **пък** и **хем** (с фонетичен вариант **ем**) много пъти се употребяват в изкази с неясна (паратактична или хипотактична) свързаност. Особено типични в това отношение са изказвания, в които съчинителните съюзи **та, на, ама, ами, пък** и **хем** могат да бъдат възприети от адресата като представящи паратактично свързване (съединяване, присъединяване, съпоставяне, противопоставяне и т.н.), но и като съюзи, изразяващи хипотактични отношения на казуалност (причинност), консесивност (отстъпване), резултативност (последича), кондиционалност (условност), темпоралност (време), локативност (място) и др.:

1. Хипотактични отношения, изразяващи казуалност:

Са си чукай главата / та миналата година спа // (Сега си чукай главата, щом като миналата година спа.)

Опраиха си живота / та те са глупави // (Оправиха си живота, понеже те са глупави.)

Нищо хубаво не ми се случва / та цел живот съм карък // (Нищо хубаво не ми се случва, тъй като цял живот съм карък.)

Някси / като че ли малко ме подценяват / на съм била фолкпевица // (Някак си, като че ли малко ме подценяват, защото съм била фолкпевица.)

*Те са ще се скъсат да лъжат / **па** имат по-висок процент*
// (Те сега ще се скъсат да лъжат, понеже имат по-висок процент)

*Не / тази година не / **па** време не остана* // (Не, тази година не, тъй като време не остана.)

*Накарах му се / **ама** беше лош* // (Накарах му се, понеже беше лош.)

*Казах им / **ама** ми беше дошло до гуша* // (Казах им, защото ми беше дошло до гуша.)

*Повече хич няма да се занимавам с него / **ама** е супер досаден* // (Повече хич няма да се занимавам с него, тъй като е супер досаден.)

*Ще се пробвам / **ама** това ми е работата* // (Ще се пробвам, понеже това ми е работата.)

*Ще издържиш ли два часа / **ама** да дойда* // (Ще издържиш ли два часа, за да дойда.)

*Вече почти сме готови / **ама** се напънахме последните дни* // (Вече сме почти готови, понеже се напънахме последните дни.)

*Измъчила се е / **ами** задачите са били трудни* // (Измъчила се е, защото задачите са били трудни.)

*Постоянно размахвате тая манипулация / **ами** ви върши работа / затова* // (Постоянно размахвате тая манипулация, защото ви върши работа, затова.)

*И няма / няма човек / който да не започва деня така / **ами** няма друг начин* // (И няма, няма човек, който да не започва деня така, понеже няма друг начин.)

*Скарахме се оня ден / **ами** прекали* // (Скарахме се оня ден, защото прекали.)

*Ще го съда / **ми** цяла година го чаках* // (Ще го съдя, защото цяла година го чаках.)

*Сложи повече черен пипер и малко олио / **пък** прави пържолите по-вкусни* // (Сложи повече черен пипер и малко олио, понеже прави пържолите по-вкусни.)

*Тръгвате ли? // Айде по-живо / **пък** ще закъснеем / да му се не види* // (Тръгвате ли? Хайде по-живо, че ще закъснеем, да му се не види.)

*Не изпитвам никакво удовлетворение / **пък** ф тази партия сичко става по трудния начин* // (Не изпитвам никакво удовлетворение, тъй като в тази партия всичко става по трудния начин.)

Не му се става рано / пък снощи ти до никое време // (Не му се става рано, защото снощи пи до никое време.)

Поговорихме си / хем не се бяхме виждали одавна // (Поговорихме си, тъй като не се бяхме виждали отдавна.)

Лесно няма да се дадем / хем за това сме тук // (Лесно няма да се дадем, защото за това сме тук.)

Мъжа ми се грижи / ем аз не мога вече // (Мъжът ми се грижи, понеже аз не мога повече.)

2. Хипотактични отношения, изразяващи консесивност:

Дойде // Си пак дойде / па ми се сърдеше от два дена // (Дойде. Все пак дойде, въпреки че ми се сърдеше от два дена.)

Кат ги разметка / малее / пък беше вече дърт // (Като ги размята, малее, макар че беше вече дърт.)

Още напъва / хем вече никой не го бръсне за слива // (Още напъва, макар че никой не го бръсне за слива.)

Не стаа / и не стаа / ем се скъсах да питам // (Не става и не става, въпреки че се скъсах да питам.)

3. Хипотактични отношения, изразяващи резултативност:

Така яко го изпрасках / па... / па три дена ръката ме болеше // (Така яко го изпрасках, че три дена ръката ме болеше.)

Не са си свършили работата / та ги наказва // (Не са си свършили работата, ето защо ги наказва.)

Толко бързо / ма ше литне още малко // (Толкова бързо, че ще литне още малко.)

Ного жега / ами целия съм пот // (Много е жега, затова целият съм в пот.)

За първи път играя тенис / ми слаб съм // (За първи път играя тенис, затова съм слаб.)

4. Хипотактични отношения, изразяващи кондиционалност:

Не мога // Тряа да има нещо / па толко ного извесни личности идват // (Не мога. Трябва да има нещо, щом като толкова много известни личности идват.)

Ще му го купя / ми детето се справя // (Ще му го купя, в случай, че детето се справя.)

Да звъннат / **хем** са в града другата седмица // Да звъннат, ако са в града другата седмица.)

5. Хипотактични отношения, изразяващи темпоралност:

На Коледа най-добре / **на** магазините бачкат нонстоп // (На Коледа най-добре, когато магазините бачкат нонстоп.)

След четринайсти някъде / **та** има повече сняг по Банско // (След четринайсети някъде / когато има повече сняг по Банско.)

Аре утре / **ема** ше има повече хора // (Хайде утре / когато ще има повече хора.)

Си **ф** последния момент / **ми** сички са там // (Все в последния момент, когато всички са там.)

Август някъде /... / **пък** морето ше е по-топло // (Август някъде / когато морето ще е по-топло.)

По-бързо / по-бързо / **хем** не са ни стигнали още // (По-бързо, по-бързо, докато не са ни стигнали още.)

6. Хипотактични отношения, изразяващи локативност:

Е тук / тука / бе / **на** такситата спират // (Е тук / тука / бе / където такситата спират.)

По-натам / по-натам / **на** има мост // (По-натам, по-натам, след това има мост.)

На терасата / **ф** шкафа / **ами** слагам инструментите // (На терасата / в шкафа / където слагам инструментите.)

Ф „Роял“ / пицарията / **пък** прайм на децата рождените дни сика година // (В „Роял“, пицарията, където правим на децата рождените дни всяка година.)

Б. Асиндетичните безсъюзни конструкции също са специфична особеност на устната комуникация. О. Ахманова определя асиндетизма (англ. *asyndetism*) като използване на безсъюзното свързване в строежа на речта (Ахманова 1966: 56), а според авторите на РЧДБЕ асиндетичен (от *a* и гр. *syndeton* „съюз“) означава „безсъюзен, несвързан със съюз“ (Вж. РЧДБЕ 2000: 92). И. Ангелова употребява термина „асиндетизъм“ в по-широк смисъл, като отсъствие в репликата на елемент, който да споява отделните

й компоненти по законите на традиционния синтаксис (той не е задължително да бъде съюз, а може да бъде елидиран глагол и др.) (Ангелова 1994: 58). Тук ще бъдат представени някои асиндетични конструкции, в които липсват съюзи и това предпоставя по-свободното интерпретиране на синтактичните връзки в изказванията. За адресата изпуснатият от адресанта съюз може да бъде възстановен както като съчинителен (съединителен, присъединителен, съпоставителен, противопоставителен и т.н), така и като подчинителен (определителен, сказуемноопределителен, допълнителен, обстоятелствен и т.н.):

1. *Ние сме / ще я натоварим //*

Ние сме **и** ще я натоварим. – съчинителен съединителен съюз;
Ние сме, **които** ще я натоварим – подчинителен сказуемноопределителен съюз;

Ние сме, **зато** ще я натоварим. – подчинителен обстоятелствен съюз за последица.

2. *Те са нашите момчета / ще ги смажат //*

Те са нашите момчета **и** ще ги смажат. – съчинителен съединителен съюз;

Те са нашите момчета, **които** ще ги смажат. – подчинителен определителен съюз;

Те са нашите момчета, **зато** ще ги смажат. – подчинителен обстоятелствен съюз за последица.

3. *Ясно ми е / не ме приемат //*

Ясно ми е **и** не ме приемат. – съчинителен съединителен съюз;
Ясно ми е, **а** не ме приемат. – съчинителен съпоставителен съюз;
Ясно ми е, **но** не ме приемат. – съчинителен противопоставителен съюз;

Ясно ми е, **че** не ме приемат. – подчинителен допълнителен съюз;
Ясно ми е, **щом** не ме приемат. – подчинителен обстоятелствен съюз за условие;

Ясно ми е, **зато** не ме приемат. – подчинителен обстоятелствен съюз за последица.

4. *Вервах му / излъга ме сто пъти*

Вервах му **и** ме излъга сто пъти. – съчинителен съединителен съюз;

Вервах му, **а** ме излъга сто пъти. – съчинителен съпоставителен съюз;

Вервах му, **но** ме излъга сто пъти. – съчинителен противопоставителен съюз;

Вервах му, **затова** ме излъга сто пъти. – подчинителен обстоятелствен съюз за последица.

5. *Не / не ги будя / сутрин сам си ходя // Сика сутрин //*

Не, не ги будя **и** сутрин сам си ходя. Всяка сутрин. – съчинителен съединителен съюз;

Не, не ги будя, **когато** сутрин сам си ходя. Всяка сутрин. – подчинителен обстоятелствен съюз за време;

Не, не ги будя, **понеже** сутрин сам си ходя. Всяка сутрин. – подчинителен обстоятелствен съюз за причина;

Не, не ги будя, **въпреки че** сутрин сам си ходя. Всяка сутрин. – подчинителен обстоятелствен съюз за отстъпка.

6. *Е там / рейсът завива // Там е //*

Е там **и** рейсът завива. Там е. – съчинителен съединителен съюз;

Е там, **където** рейсът завива. Там е. – подчинителен обстоятелствен съюз за място.

7. *Гледай / по-бързо да стигнеш черния път / въ / Джари пасе магарето //*

Гледай по-бързо да стигнеш черния път, **където** Джари пасе магарето. – подчинителен обстоятелствен съюз за място;

Гледай по-бързо да стигнеш черния път, **че** Джари пасе магарето. – подчинителен обстоятелствен съюз за причина;

8. *Тоя е толкова тъп / две думи на кръст не мош да каже //*

Тоя е толкова тъп **и** две думи на кръст не може да каже. – съчинителен съединителен съюз;

Тоя е толкова тъп, **че** две думи на кръст не може да каже. – подчинителен обстоятелствен съюз за последица.

9. *Прибрахме се / много време ни нямаше //*

Прибрахме се **и** много време ни нямаше. – съчинителен съединителен съюз;

Прибрахме се, **а** много време ни нямаше. – съчинителен съпоставителен съюз;

Прибрахме се, **но** много време ни нямаше. – съчинителен противопоставителен съюз;

Прибрахме се, **след като** много време ни нямаше. – подчинителен обстоятелствен съюз за време;

Прибрахме се, **че** много време ни нямаше. – подчинителен обстоятелствен съюз причина;

Прибрахме се, **понеже** много време ни нямаше. – подчинителен обстоятелствен съюз за причина.

10. *Нема им нищо // Те са били в хладилник //*

Нема им нищо **и** те са били в хладилник. – съчинителен съединителен съюз;

Нема им нищо, **тъй като** те са били в хладилник. – подчинителен обстоятелствен съюз за причина.

11. *Ама той са па викаше / иска само да го види „Диаблото“ / дали да си го купува / новата част //*

Ама той сега пак викаше, **че** иска само да го види „Диаблото“ дали да си го купува, новата част. – подчинителен допълнителителен съюз;

Ама той сега пак викаше, **понеже** иска само да го види „Диаблото“ дали да си го купува, новата част. – подчинителен обстоятелствен съюз за причина.

12. *Айде да ти сложа / само картофките не са готови //*

Айде да ти сложа **и** само картофките не са готови. – съчинителен съединителен съюз;

Айде да ти сложа, **понеже** само картофките не са готови. – подчинителен обстоятелствен съюз за причина;

Айде да ти сложа, **въпреки че** само картофките не са готови. – подчинителен обстоятелствен съюз за отстъпка.

13. *Е една краставица от хладилника / предишния ден я бях купила // Тя замръзнала / заледила се //*

Е една краставица от хладилника, **а** предишния ден я бях купила. Тя замръзнала, заледила се. – съчинителен съпоставителен съюз;

Е една краставица от хладилника, **която** предишния ден я бях купила. Тя замръзнала, заледила се. – подчинителен определителен съюз.

14. *Вика / нищо / аз няма да играа много //*

Вика, нищо **и** аз няма да играя много. – съчинителен съединителен съюз;

Вика, нищо, **защото** аз няма да играя много. – подчинителен обстоятелствен съюз за причина.

Въпреки че в горепосочените примери съюзът като обединителен елемент формално отсъства, в процеса на комуникация адресатът го възстановява и преценява типа на синтактичната връзка с помощта на контекста. По-свободният строеж на разговорните изкази позволява и по-свободното и неограничено от каноните на книжовния език възприемане на казаното от участниците в общуването. Елидираните връзки могат да бъдат възстановени както като паратактични, така и като хипотактични (напр. *Не / не ги будя / сутрин сам си ходя // Сика сутрин //* което може да означава *Не, не ги будя и сутрин сам си ходя. Всяка сутрин.* – съчинителен съединителен съюз; *Не, не ги будя, когато сутрин сам си ходя. Всяка сутрин.* – подчинителен обстоятелствен съюз за време; *Не, не ги будя, понеже сутрин сам си ходя. Всяка сутрин.* – подчинителен обстоятелствен съюз за причина; *Не, не ги будя, въпреки че сутрин сам си ходя. Всяка сутрин.* – подчинителен обстоятелствен съюз за отстъпка.) и др. Това е една от основните предпоставки за конкуренцията между паратаксиса и хипотаксиса в разговорната реч.

Смесването на паратактичните и хипотактичните отношения в устното общуване провокират употребата на съчинителните разговорни съюзи като подчинителни и появата на асиндетични конструкции. Въпреки че по структура изказванията с паратактични връзки като подчинителни и безсъюзните изкази се различават (в първите

съюзите са едни по форма, а други по смисъл, а в асиндетичните конструкции съюзите изцяло отсъстват), те си приличат по нарушаването на смисловата цялост на изказването. И при едните и при другите участниците в общуването се налага да променят формалния строеж на изказа, за да възстановят точния му смисъл. Тези конструкции се образуват под влияние на експресивността, недостатъчната подготвеност на изказването, неофициалността, субективността, липсата на етикетна скованост на разговорната реч. Многото незавършени изкази и реплики, повторения, допълнения и двусмислици, честото нарушаване на целостта на изказването в неформалната комуникация и голямата роля на паралингвистичните фактори и т.н. също са логична предпоставка за появата на тези уникални конструкции и отношения, в които разговорните съюзи влизат.

БИБЛИОГРАФИЯ

Александров 1983: Ал. Александров. Конкуренция на глаголните форми за бъдеще време в миналото в съвременния български език. – *Български език*, кн. 2. София: БАН, 154–159.

Ангелова 1994: И. Ангелова. Синтаксис на българската разговорна реч (в съпоставка с руски, чешки, полски език). София: Унив. изд. Св. Климент Охридски.

Ахманова 1966: О. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. Москва: Советская энциклопедия.

Балтова 1983: Ю. Балтова. Изграждане на книжовна лексика в българския език през Възраждането (сложни съществителни – *nomina concreta*) – *Изв. Инст. бълг. ез.*, 25. София: БАН, 5–30.

БТР 2003: Български тълковен речник (четвърто издание). София: Наука и изкуство.

Василева 2009: Л. Василева. Българско словно богатство. София: БАН.

Дачева и Тишева 2005: Г. Дачева, Й. Тишева. Традиция в разговорните модели: *който* или *дето*. – В: *Юбилеен славистичен сборник*. Благоевград: Унив. изд. Неофит Рилски, 390–399.

Димитрова 2013: Ст. Димитрова. Поглед към конкуренцията на езиковите форми от гледна точка на съвременните лингвистични теории. – В: *Проблеми на устната комуникация*, кн. 9, Т. 1, Велико Търново: Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 11–25.

Докулил 1962: M. Dokulil. Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov. Praha.

Захаревич 1969: E. Захаревич. Словообразовательные синонимы среди сложных имен существительных со значением лица в болгарском языке. – В: *Славянская филология*. Л., 85–93.

Матезиус 1938: W. Mathesius. O concurencí vidu v českem vyjadřování slovesnem. – *Slovo a slovesnost*. 4, 15–19.

Пернишка 1980: Ем. Пернишка. Семантика на сложните прилагателни имена в съвременния български език. София: БАН.

Радева 1991: В. Радева. Словообразуването в българския книжовен език. София: БАН.

Станков 1976: В. Станков. Конкуренция на глаголните видове в българския книжовен език. София: БАН.

РЧДБЕ 2000: Речник на чуждите думи в българския език. Пето основно преработено и допълнено издание. София: Наука и изкуство.

Сугарева 1974: T. Sugarewa. Adjektivderivate zu Eigennamen und ihre Konkurrenz mit Substantivkomposita und syntaktischen Wortbindungen. – *Beitrag zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 94. Halle (Saale), 237–242.

Тетовска-Троева 1985: М. Тетовска-Троева. Вътрешнодиалектна конкуренция на суфиксите при названията за лица. – В: *Славистичен сборник*. София: БАН, 152–159.

Цонев 2014: Р. Цонев. Разговорни съчинителни съюзи в българската устна комуникация (с оглед на конкуренцията между тях). Благоевград: Унив. изд. Н. Рилски.

ABOUT THE RIVALRY BETWEEN PARATAXIS AND HYPOTAXIS IN BULGARIAN COLLOQUIAL SPEECH

Radoslav Tsonev (Blagoevgrad, Bulgaria)

Subject of this study is the rivalry between parataxis and hypotaxis in Bulgarian colloquial speech. In Bulgarian standard language the coordinating and subordinating relations in sentence are clearly defined. In oral communication however the paratactic and hipotactic connections are often violated. That infringement of the syntactic structure of the utterance is performed both by mixing conjunctions in form and meaning, and by eliding one of connecting elements.